

ТЕОРЕТИЧНІ АЛЬТЕРНАТИВИ СИСТЕМАТИЗАЦІЇ ПРАВА¹

М. АНТОНОВ

*кандидат юридичних наук,
доцент кафедри теорії та історії права
юридичного факультету
(Санкт-Петербурзька філія
Національного дослідного університету
«Вища школа економіки», Росія)*

Систематизацію права можна розуміти двояко. З одного боку, у звичному для радянських і пострадянських (у цій роботі ми вживаємо цей термін для сукупного позначення як російської правничої доктрини, так і правничих доктрин Білорусії, України, Казахстану та інших країн, які об'єднує загальні термінологія й юридичні конструкції) правників значенні — як діяльність щодо впорядкування нормативно-правового матеріалу (інкорпорація, кодифікація, консолідація). З другого боку, під систематизацією можна розуміти діяльність представників правничої доктрини з опису правової дійсності і правового порядку як цілісних, «системних» утворень, для чого і вживаються терміни «система права» і «система законодавства».

У першому аспекті виокремлюються систематизація права, що розуміється як постійна форма розвитку і впорядкування чинної правової системи, і систематизація законодавства, тобто діяльність з упорядкування нормативних актів, приведення їх у консолідовану, узгоджену множинність. В обох випадках моделлю для впорядкування правового матеріалу виступає образ цілісної системи, яка інкорпорує в себе або всі чинні нормативно-правові акти певного правопорядку («система законодавства»), або всі елементи правової дійсності («система права») [1, с. 53–58]. Наприклад, С. Алексєєв вважає, що «праву властива нормативність особливої якості. Вона виражена в цілісній нормативній системі, що здійснює регулювання й яку пронизано єдиним духом — принципами, загальними положеннями, головне ж, єдиними на кожній ділянці, загальними регулятивними засадами, єдиним порядком, як правило, особливим політичним режимом» [2, с. 88]. Цей автор вбачав у праві «логічну систе-

¹ Це дослідження виконане за підтримки Наукового фонду НДУ «ВШЕ».

Автор висловлює подяку доцентів кафедри логіки філософського факультету СПбДУ к. ф. н. О. Лисанюк і професорові юридичного факультету Університету Буенос-Айреса Є. Булігіню за цінні зауваження, висловлені під час підготовки цієї статті.

Переклад з російської В. Смородинського.

© М. Антонов, 2013

му, що відповідає нормам і вимогам формальної логіки. Воно як нормативне утворення покликане виступати в суспільному житті як логічно злагоджена і закінчена, несуперечлива і послідовна система норм, принципів, інститутів і галузей» [3, с. 59].

На жаль, крім розпливчастих метафор, якими рясніють радянські та пострадянські наукові роботи з теорії права, не наводиться жодних доказів того, що «належний» образ права як системної єдності будь-яким чином транслюється в позитивне право, тобто в чинний правопорядок, і що цей правопорядок також має властивості «системності». Можна зустріти безліч тверджень, на кшталт «системність — не штучна, надумана ознака права, а його невід’ємна, атрибутивна властивість, що обумовлена, як і саме право, об’єктивною необхідністю і системним характером суспільних відносин, що ним регулюються й охороняються» [4, с. 56]. Проте якщо право було б «обумовлене об’єктивною необхідністю» і відображало б системні зв’язки навколишньої дійсності (у тому сенсі, в якому правова «надбудова» відображає необхідний «базис» виробничих відносин), то воно, за визначенням, було б упорядкованим, цілісним, послідовним і безпрогальним, тобто «відображало» б структуру соціальної дійсності, що не має ні прогалин, ні інших логічних дефектів.

Однак будь-який правник у будь-якому правопорядку знає, що право, з яким він працює, не «відображає об’єктивну необхідність» і що ступінь і рівень упорядкованості правових норм, інститутів, практик залежать від творчої діяльності правників, їхньої майстерності та техніки, що ними використовується. Зasadничою методологічною помилкою віри в «системність» права є забуття закону Юма, згідно з яким неприпустимо з міркувань про те, що щось має бути, висновувати, що щось має місце (і навпаки). Ніхто не буде заперечувати розумності та легітимності вимоги, що право (як у сенсі «системи права», так і в сенсі «правової системи») має бути єдиним, послідовним, несуперечливим, упорядкованим. Проте прийняття такої вимоги («щось має бути») жодним чином не може привести нас до констатації того, що це щось («системність права») насправді є [5, с. 302–317].

З одного боку, розуміння того, що лише логічна (однак, необов’язково нормативна, соціальна чи біологічна) система неодмінно є замкнутою, повною і безпрогальною (інакше вона вже не буде логічною системою в повному сенсі, оскільки в іншому разі з неї можуть бути виведені логічно некоректні висновки), дає можливість уникнути «системних» ілюзій при описуванні позитивного права. З другого боку, будь-який правопорядок конструється правниками виходячи з ідеалу системи (передбачається, що позитивне право має бути логічно повним і несуперечливим, послідовно замкнутим на принципі, що визнані тим чи іншим правопорядком, — тут очевидною є аналогія з логічною системою, яка завжди є замкнутою на якусь операцію або алгоритм, що дозволяє генерувати нові елементи системи з тих, що вже є в ній), у зв’язку з чим формулюються загальноправові принципи («правила замикання») і колізійні правила. Саме в цій перспективі можна пояснити претензію кожного правопорядку на закритість (у сенсі незалежності правового регулювання від зовнішніх факторів — інших нормативних регуляторів, іноземного або міжнародного впливу) [6, с. 211–222] і, в цьому сенсі, на «системність».

Нема нічого дивного, що автори (укладачі) законів та інших нормативно-правових актів прагнуть того, щоб представити зібраний у цих актах матеріал як єдине смислове ціле, одночасно докладаючи зусиль до того, щоб ці акти по можливості цілком вписалися в масив чинного права. Проте з урахуванням обмеженості знання і мислення окремо взятого індивіда важко очікувати, що кожний створюваний нормативно-правовий акт буде системним у логічному сенсі, тобто не міститиме в собі суперечностей, прогалин, надмірних правоположень. Це підтверджується і правничою практикою, яка свідчить про те, що не завжди можна зустріти ідеальний юридичний текст, який повно, ненадмірно і несуперечливо регулював би те чи інше питання. Тим менше можна очікувати того, що спроба автора — упорядника законопроекту вбудувати створюваний ним правовий текст у чинний правопорядок вдало закінчиться. Тому абсолютно безпідставно вбачати в тезі про системність права запоруку нормативності права [7, с. 44–58]; більше того, цю нормативність немає сенсу шукати в механічному зчепленні юридичних правил, поза антропологічного образу права [8, с. 31–61].

Полісемантичність, «відкрита текстура» (Г. Л. А. Харт) права, мінливість і нескінченне розмаїття соціальної реальності та, власне, сама безперервна діяльність з оновлення правових текстів (скасування старих і впровадження нових, різні варіанти тлумачення та ін.) зумовлюють неможливість заздалегідь прорахувати всі наслідки, що випливають з уведення в правопорядок кожної нової норми [9, с. 285–301]. Отже, можна досить упевнено (з урахуванням неможливості для розробника проекту закону передбачити всі наслідки цього закону) стверджувати малоймовірність того, що кожний створюваний нормативно-правовий акт відповідатиме вимогам логічної системності (повнота, безпрогальність, несуперечливість), і ще більш упевнено стверджувати, що безліч цих нормативно-правових актів (правопорядок, «система права») також не матимуть цих властивостей.

Припущення таких «системних» можливостей права спирається на ідею про те, що ми можемо бачити себе і свій стан з певної об'єктивної «точки зору Бога», за вдалим висловом Г. Патнема [10, с. 70]. Такий метафізичний реалізм, що є підвалиною вчення про системність права, ледь прийнятний із наукової точки зору. Проте якщо можна стверджувати про обмеженість здатності суб'єктів правотворчості до створення ідеальних кодексів, то чи є концептуальні підстави припускати, що представники правничої науки, зайняті «систематизацією» (впорядкуванням) права, будуть вільні від цього обмеження? Здається, що ні. Ставлячи собі завдання створення цілісного смислового блоку правових текстів, в якому будуть ліквідовані прогалини, суперечності та повтори, «систематизатори» (законодавці, правники, правознавці...) з тих саме підстав (варіативність соціального середовища, відкрита текстура права, обмеженість суб'єктивного горизонту мислення...) не зможуть повністю прорахувати наслідки з тих наборів правових приписів («кодексів»), які вони створюють. Можливо, створювана ними множинність буде більш «системною», тобто в ній буде менше наведених логічних вад, але розраховувати, що таких вад (між інших і похідних, пов'язаних з подальшим розвитком суспільства) не буде взагалі, було б радше рожевою ілюзією [11, с. 371–379].

Тому, як це не парадоксально, діяльність зі «систематизації» (об'єктивного) права не може, з одного боку, привести до створення системної множинності (повної, несуперечливої та ненадмірної цілісності правових норм і принципів). З другого боку, якби право було «системою», то діяльність зі «систематизації системи» являла б собою логічний нонсенс, оксиморон [1, с. 53–58]. З цих та інших причин ми припустили, що полісемантичність терміна «система» (що має різні значення в логіці, математиці, біології, соціології, кожне з яких некритично використовується правознавцями в міркуваннях про єдність правопорядку) слід, радше, зарезервувати для потреб порівняльного правознавства і для опису діяльності з упорядкування нормативно-правового матеріалу, а відносно повно впорядковану множинність чинних у тій чи іншій країні (спільноті) юридичних правил і принципів краще послідовно називати не «системою», а «правопорядком» [12].

Звісно, відкритість текстури права не означає заперечення необхідності діяльності з упорядкування (об'єктивного) права — таке визнання лише дозволяє сформулювати більш реалістичні межі можливостей «систематизації», яка має на меті ідеал права як логічної системи, проте яка ніколи цей ідеал реалізувати не зможе (див. нижче). Якщо прийняти ці висновки, то постає питання про те, на якому рівні доцільно впорядковувати право? З певною часткою умовності ми можемо виокремити мікро-, мезо- і макрорівні впорядкування, під якими, відповідно, розуміється побудова логічних моделей на рівні окремих ситуацій («нормативні системи» в сенсі концепції К. Альчуррона та Є. Булигіна), на рівні окремих правових актів («кодексів») і на рівні всього правопорядку в цілому. На нашу думку, «систематизація» в розумінні діяльності з формування несуперечливих, ненадмірних і повних моделей правового регулювання найефективніше може здійснюватися лише на мікро- і мезорівнях [13, с. 297–308].

Ідея систематизації всього правопорядку в цілому пов'язана з раціоналістичною філософією епохи Просвітництва, що виходила з ідеальної моделі законодавця, здатного своїм розумом охопити всі можливі ситуації та своєю волею створити вичерпні кодекси поведінки у всіх таких ситуаціях [14, с. 7–13]. Саме на цій ідеї ґрунтується спроба транслювати ідеальний образ належного «системного» стану права у твердження про «системність» права. Те, що ці ідеальні моделі в європейській правовій традиції з XIX ст. впливають на діяльність правників і парламентарів щодо створення кодексів, які претендують на всеосяжне регулювання, не викликає сумнівів [15, с. 450–454].

Водночас рідко коли впорядкування (систематизація) здійснюється на рівні всього правопорядку — найчастіше воно відбувається на рівні окремих блоків нормативного матеріалу (галузеві, інституційні аспекти організації цього матеріалу), у зв'язку з тлумаченням права [16, с. 135–148]. Тому тут виявляється розбіжність між недосяжним ідеалом (створення повної та несуперечливої системи всіх норм правопорядку) і практичною діяльністю з реалізації цього ідеалу. У межах цієї практичної діяльності відбувається створення кодексів, що організують у нормативні множинності лише окремі фрагменти правопорядку, або створення мікросистем, що організують окремі елементи нормативно-правової множинності в моделі, які регламентують поведінку в одній або декількох

схожих ситуаціях (інститути та ін.) [17, с. 162–180]. Убачається, що ефективніше розглядати систематизацію не в холистській перспективі, а в часткових аспектах, в ракурсі побудови нормативних множин (систем) стосовно окремо взятих типових юридично значущих ситуацій [18, с. 64–75].

У плані критеріїв упорядкування нормативно-правового матеріалу радянська і пострадянська теоретична юриспруденція виходить із виокремлення предмета і методу правового регулювання як критеріїв поділу явищ правової дійсності за групами (галузями, інститутами та ін.), тобто побудови «системи права». Під впливом об'єктивістських настанов марксистсько-ленінської філософії (згадаємо, наприклад, висловлювання К. Маркса про те, що «законодавча влада не створює закону, — вона лише відкриває і формує його» [18, с. 285]) в юриспруденції радянського часу виникло переконання, що структурні поділи у праві мають об'єктивне підґрунтя в типології суспільних відносин і в способах їх юридичної регламентації (що цілком зрозуміло в термінах діалектики базису і надбудови).

Однак цей підхід, сформульований у 1930-х рр. на підставі очевидних ідеологічних засновків, не дозволяє адекватно відобразити реальну будову системи права, оскільки під виглядом об'єктивних закономірностей поділу правового матеріалу впроваджує суб'єктивні критерії («специфіка» суспільних відносин, «особливості поєднання» методів правового регулювання). Називати ці поділи «об'єктивними» можна лише в сенсі, або ж в аспекті марксистсько-ленінської гносеологічної концепції відбиття, постулати якої, м'яко кажучи, є далекими від очевидності та погано застосовними до правової матерії [19, с. 100–108]. По суті, щодо «предмета» і «методу» правового регулювання йдеться про категорії, що використовуються правознавцями для досягнення конвенції при проведенні меж між сферами права. Ці категорії самі по собі є суто конвенційними, проте часто-густо в пострадянському правознавстві їм помилково надається об'єктивне значення. Якщо ж визнати, що «предмет» і «метод» є конвенційними, то виникають обґрунтовані сумніви в експлікативній цінності цих категорій, оскільки замість того, щоб дати правознавцям наукову опору для поділу правового матеріалу, вони лише створюють ілюзію наявності такої опори [20, с. 64–75].

На порочність таких експлікативних схем ми звернули увагу в іншому місці [21, с. 4–20], а тут спробуємо задатися питанням про те, чи можна в концепції нормативних систем Булігіна — Альчуррона знайти альтернативи радянській «предметно-методній» концепції структурування права. Адже якщо відкидати останню, то слід запропонувати їй на зміну іншу парадигму, що здатна надати правознавцям і правничій спільноті інші, ніж предмет і метод правового регулювання, координати для проведення поділів у праві. Міркування щодо «предмета» і «методу» правового регулювання лише відображають конвенції правознавців, однак не надають критеріїв для оцінки коректності цих конвенцій. Як такі критерії, звісно, немає сенсу розглядати нескінченні та безрезультатні суперечки про те, чи має певне суспільне відношення специфіку, або про те, чи має місце в тому чи іншому наборі правових норм унікальне поєднання імперативного і диспозитивного методів регулювання.

Структурування правового матеріалу можливо здійснювати теоретико-модельним способом — шляхом аналізу соціальних ситуацій, необхідні моделі

поведінки в яких закріплюються позитивно-правовими нормами (відповідно, на ґрунті семантичного уявлення про абстрактну модель ситуації, щодо якої можна формулювати висновки з абстрактного правоположення) [23, с. 214–257]. Тим самим логічна теорія нормативних систем демонструє, що структурування об'єктивного права можна здійснювати не через елементарний логічний силіогізм, беручи як критерій типаж соціальних відносин або особливості регулювання, що неминуче призводить до суб'єктивізму, який ховається під личиною об'єктивності синтаксичного уявлення про висновуваність наслідків для конкретної життєвої ситуації з абстрактного нормативного висловлення. В. Титов майстерно описує цей силіогістичний підхід: «Під приводом необхідності дотримуватися прикладу логіки природознавства як нібито єдино наукової форми логіки юридичній теорії та практиці нав'язувався ймовірнісний стандарт, що ігнорував специфіку складності правотворчості та правозастосування» [24, с. 416].

Проблематика нормативних множин у позитивному праві, способів їх формування, розмежування, розвитку, консолідації здається суто логічною і такою, що не належить до світу юриспруденції, лише на перший погляд. Насправді виявляється, що структурування права («правової дійсності») в цілому і нормативно-правового матеріалу зокрема (створення кодексів, формування галузей законодавства та ін.) засновано на конвенції правничої спільноти, що якість проведених поділів і систематизацій залежить від рівня розвитку правничої техніки і, безсумнівно, від особистісного вкладу правників. Проте припущення конвенційного характеру доктринальних поділів не означає їхньої довільності: тут на допомогу правникам може прийти деонтична логіка, застосовність якої до проблем юриспруденції неодноразово демонстрував славнозвісний Г. фон Врігт, і яку К. Альчуррон та Є. Булігін застосували до проблеми впорядкування нормативно-правового матеріалу [22, с. 109–117].

Порівняльний аналіз логічних висновків із застосування норм до цих ситуацій, разом із зіставленням юридично релевантних ознак соціальних ситуацій та їх «рішень» (алгоритмів належної поведінки) між собою дозволяє створити семантичну модель і, за допомогою логічних зв'язок, кон'юнктивно або диз'юнктивно формувати логічні поєднання нормативних множин як ґрунт для подальшого поділу об'єктивного права. Теорія нормативних систем дає можливість також відокремити ситуації прогалин як логічних дефектів правових настанов від тих випадків, коли до прогальності права апелюють для того, щоб показати свою незгоду з ціннісним вибором, зробленим законодавцем на користь тієї чи іншої моделі регулювання [17, с. 122–140].

До нормативних множин із точки зору теорії нормативних систем можна віднести будь-яку групу норм (нормативних висловлювань, пропозицій, приписів), що регламентує ту чи іншу типову практичну ситуацію і має однаковий набір несуперечливих логічних наслідків. Це уможливорює розробку алгоритму оцінки правових текстів з точки зору логічних дефектів (прогальність, надмірність, суперечливість), включаючи аналіз семантичних моделей, за допомогою яких логічні значення приписуються нормативним пропозиціям, що виражають норми певного чинного кодексу. Такі моделі являють собою абстрактні описи випадків, за допомогою яких можна з нормативних множин отримувати логічні

наслідки, що виступають як рішення, і порівнювати (юридично) релевантні властивості кожної врегульованої правом типової соціальної ситуації з такими саме властивостями інших ситуацій [17, с. 99–122].

Такий аналіз дозволяє ділити об'єктивне право за допомогою логічних прийомів, альтернативних категоріям «предмета» і «методу» правового регулювання, що використовуються в радянській і пострадянській юриспруденції. Таке логічне групування необов'язково має замінити «предметно-методну» чи іншу класифікацію, яку прийнято правничою спільнотою і (або) закріплено в позитивному праві (на кшталт такого нормативно-правового акта, як *Загальноправовий класифікатор галузей законодавства у Росії*), однак може послужити для критики існуючих поділів і пропозицій щодо їх удосконалення.

Звісно, з методологічної точки зору таке дослідження вимагає попереднього визначення меж можливого застосування деонтичної логіки при конструюванні й описі нормативних множин. Застосування логіки до аналізу об'єктивного права є серйозною концептуальною проблемою — на неможливості такого застосування наполягали провідні представники різних типів праворозуміння: Г. Кельзен, Р. Паунд, К. Льюелін та ін. Правові приписи, як правило, пов'язані з волею суб'єктів, що їх створюють, і така воля необов'язково повинна слідувати законам логіки. Хоча таке дотримання передбачається обов'язковим з точки зору концепції верховенства права, що є підвалиною західної правової традиції і вимагає легітимації законодавчих і правозастосовних рішень через їх перевірку на логічну послідовність і коректність. Тому право виключно до логіки зведено бути не може, тим більше лише до формальної логіки. Однак цей аргумент не перешкоджає оцінюванню якості роботи законодавця або правозастосувача з точки зору логіки. Саме для цього і може знадобитися розробка логічного інструментарію для аналізу правових текстів. Якщо слід погодитися з неможливістю вирішити всі питання правового регулювання за допомогою логіки норм, то виокремлення тієї частини цих проблем, де методи деонтичної логіки можуть розкрити дефекти нормативно-правового матеріалу, є важливим та актуальним завданням сучасного правознавства [25, с. 177–220].

Якщо подивитися на право у перспективі теорії нормативних систем, то як вихідну точку для структурування нормативно-правового матеріалу можна використовувати логічні наслідки, що випливають із того чи іншого правоположення щодо класу абстрактних моделей ситуацій, які це правоположення покликане регулювати. Сформовану таким чином логічну множинність ситуацій може бути представлено як первинний клас моделей, за допомогою якого може бути перевірено несуперечливість, повноту і ненадмірність нормативної множинності, сформованої для правового регулювання цього питання. Можливо встановити такі елементи нормативної множинності:

- 1) універсум властивостей, тобто повний перелік властивостей, які законодавець визнає релевантними для того, щоб регулювати певну ситуацію (випадок) за допомогою норм, та яким конкретна правова норма надає юридичного значення при вирішенні правових спорів з тієї чи іншої категорії справ (наприклад, необізнаність набувача щодо хибності титулу або відплатності придбання у справах про віндикацію у добросовісного набувача);

2) універсум дій, що передбачає моделі належної поведінки відповідних акторів (наприклад, вжити розумних запобіжних заходів при перевірці титулу власності, особистості контрагента тощо);

3) універсум випадків, тобто можливі типові ситуації (фактичні склади), що можуть скластися в таких справах (передача спірної речі з оплатою, через обмін, із зарахуванням зустрічних вимог, передача нерухомості, речей, визначених індивідуальними або родовими ознаками, і т. ін.) та описуються через кон'юнкцію і диз'юнкцію властивостей таких випадків;

4) універсум рішень — можливі рішення таких ситуацій з урахуванням моделі, яку закріплено в правовій нормі, та критеріїв релевантності (залишення речі при відплатності правочину і сумлінності набувача, повернення за їх відсутності та ін.) [17, с. 53–98].

У межах такої моделі можна вибудувати первинну нормативну систему, проаналізувавши правове регулювання в перспективі логічних властивостей (несуперечності, безпрогальності, ненадмірності) такої системи і тим самим частково упорядкувавши норми, що регулюють цю ділянку суспільних відносин. У цьому сенсі кожний суддя здатний сконструювати «нормативний кодекс», формулюючи на основі чинного законодавства і правозастосовної практики (точніше, на основі свого розуміння законодавства і практики) кон'юнктивні та диз'юнктивні зв'язки між випадками та їх логічними наслідками. За великим рахунком, систематизацією може займатися будь-який правознавець, будь-який суб'єкт правового порядку. Інша справа, що не всі результати такої систематизації матимуть нормативний характер (а лише ті з них, яким такий характер надано чинними правовими законами).

Як вихідну даність для аналізу структурних зв'язків права у межах цього підходу можна взяти нормативну множинність, що розуміється як сукупність логічних наслідків, які випливають з тієї чи іншої юридично значущої ситуації й які (тією чи іншою мірою) врегульовані правом. Ідея часткової систематизації, запропонована в «Нормативних системах», виглядає більш переконливою, ніж ідеал повної та цілісної системи права, що бере свої витoki в раціоналістичній філософії Просвітництва (якщо б цей ідеал і мав важливу функцію у правотворчій діяльності, але це ще не доводить його науковості). Систематизація як упорядкування може вестися не з метою створення «системи права», ідеального всеосяжного кодексу (такий нормативний кодекс нескладно створити, проте навряд його можна ефективно використовувати, він буде тривіальним), а для полегшення роботи практикуючих правників з упорядкування норм, що застосовуються до того чи іншого випадку, обумовленого родовими ознаками [17, с. 180–192].

Комплексне, цілісне регулювання суспільних відносин є взагалі ледь здійсненним завданням, оскільки жодна сукупність норм не здатна врегулювати заздалегідь усі можливі ситуації в тому чи іншому сегменті соціальних зв'язків. Навіть якщо було створено безпрогальний і несуперечливий кодекс, уже в наступний момент після його опублікування розвиток соціального життя здатен зробити його практично неповним і суперечливим [26, с. 373–380]. Цінність кодексу зазвичай асоціюється правниками не з повнотою зібраного в ньому нормативного матеріалу і всеосяжним характером регулювання тієї чи іншої

соціальної сфери, а з наявністю в кодексах правових принципів, за допомогою яких судді та інші правозастосувачі зможуть заповнювати прогалини. Проте ці два завдання — систематизації нормативного матеріалу і формулювання принципів — не є такими, що необхідно доповнюють одно одне, і можуть реалізовуватися окремо.

Тим більше, що в реальності правові принципи практично завжди формулюються (принаймні, їхній конкретний зміст визначається) суддями, тоді як (пере)структурування нормативного матеріалу залишається переважно завданням законодавця та/або представників правничої доктрини.

Для ілюстрації наступності такої постановки питання дозволимо собі навести довгу цитату з роботи видатного російського правознавця М. Коркунова: «На противагу буденному погляду, правник не розглядає кожний окремих юридичний казус як одне ціле. Він, навпаки, завжди розкладає надане йому практичне питання на складові елементи, встановлюючи спочатку розпізнавання, діагноз кожного окремого елемента, і потім вже вирішуючи питання так, як воно стає практикою, обґрунтовуючи це рішення сукупністю діагнозів, елементів цього випадку. Тому там, де не-юрист бачить одне неподільне питання, що допускає лише категоричне рішення в позитивному або негативному сенсі, правник часто-густо бачить низку окремих питань, кожне з яких допускає самостійне рішення. Щодо окремого практичного випадку таке аналітичне його розкладання може природно здатися лише марним ускладненням і заплутуванням питання. Проте якщо, не обмежуючись окремим випадком, ми візьмемо до уваги нескінченну низку різноманітних випадків, наданих юридичною практикою, то ми зрозуміємо, що юридичний аналіз не заплутує, не ускладнює вирішення окремих випадків, а, навпаки, надзвичайно його спрощує. Річ у тім, що за допомогою такого аналітичного розкладання ми зводимо все нескінченне розмаїття юридичних казусів, що зустрічаються в житті, до різних комбінацій невеликого числа однакових основних елементів. Таким чином, вивченням цих елементів ми замінюємо вивчення всього цього строкатого розмаїття можливих казусів» [27, с. 444–445].

Ідеї, що є аналогічними теорії нормативних систем, висувалися і радянськими правознавцями. Зокрема, С. Алексєєв небезпідставно вважав, що регулятивну функцію виконують не стільки норми права, скільки їх конгломерати, що первинними одиницями системи права є саме ці нормативні комплекси, а «структура таких комплексів на мікрорівні відтворює структуру правової системи в цілому» [2, с. 8]. Хоча характерні для радянської та російської юриспруденції спроби побудувати логічний аналіз права на діалектичному матеріалізмі не можна, як вбачається, визнати успішними [28, с. 43 і далі; 29].

У цьому сенсі нормативні множинності (в сенсі концепції Альчуррона — Булігіна), що утворені з норм і тягнуть загальні логічні наслідки стосовно визначених цими нормами типових соціальних ситуацій, можуть бути представлені як основні логічні структурні елементи позитивного права. Як такі елементи в радянській і пострадянській юриспруденції зазвичай розглядаються правові норми [30, с. 40–47], однак вони не надані як вихідні даності в юридичних текстах і мають, як показав Г. Кельзен, спершу бути подумки сконструйовані правниками на основі таких текстів. Нагадаємо, що вчення Г. Кельзена про динамічний характер права передбачало розгляд правопорядку не як сукупності

статичних правових норм, а як багаторівневої нормативної системи, що самоорганізується, де зміст правової норми формулюється і розкривається у процесі її застосування.

Концептуальною основою кельзенівського вчення про динамічну будову правового порядку є ідея про здатність права створювати і знищувати себе через самореферентну структуру зв'язків між правовими нормами. У цій перспективі створення права та його структури вбачається як послідовна індивідуалізація і конкретизація правових приписів: «загальні правові норми» (законодавчі приписи) конкретизують свій зміст стосовно окремих ситуацій через «індивідуальні правові норми» (судові та правозастосовні акти), через правочини, через акти використання права [31, с. 499–510].

З основної гіпотези теорії нормативних систем (про те, що об'єктивне право може бути, з урахуванням певних обмежень, описано через категорії деонтичної логіки) випливає похідна гіпотеза, яка полягає в тому, що різні комбінації деонтичних операторів стосовно різних наборів правових норм (тут ми не вдаємося до поділу між нормами і нормативними пропозиціями, важливого з інших поглядів [пор.: 32, с. 147–153; 33, с. 62–74]) дозволяють виокремити елементарні нормативні множини. Ці нормативні множини (або «нормативні системи» — в межах концепції Альчуррона — Булігіна ця термінологічна відмінність не є значущою) можуть далі структуруватися в ще масштабніші групи. Вибір критеріїв структурування при цьому залишається конвенційним, тобто таким, що залежить від згоди співтовариства правників, правознавців. Коректність структурування множин може бути перевірено на предмет послідовності та несуперечливості логічних наслідків кожної з множин та їх сукупностей (наборів). Ступінь такої коректності (вона завжди залишається відносною) може служити критерієм оцінки конвенційних поділів нормативно-правового матеріалу.

Така логічна операція, яку може бути доведено до рівня інститутів, галузей, спільностей (приватне і публічне) кожного національного правопорядку, дає інструмент для верифікації обґрунтованості поділів, що впроваджуються представниками правничої доктрини (виокремлення нових галузей, інститутів та ін.). Ця верифікація не є абсолютною, оскільки доктринальні поділи залишаються результатом конвенції наукової спільноти. Проте така конвенція може виявитися ретельніше перевіреною, якщо поряд із вагою наукових авторитетів, шкіл і доктрин братимуться до уваги і висновки щодо логічної послідовності (несуперечливості логічних наслідків нормативних множин та їх наборів) поділів, що впроваджуються. Особливий інтерес цей підхід може мати стосовно розробки критеріїв рубрикації та впорядкування правових текстів в електронних базах правових даних (комп'ютеризованих інформаційно-довідкових системах), при систематизації судової та іншої правозастосовної практики. У цій перспективі може бути проаналізовано правову традицію [34, с. 335–344] та інші неформалізовані ділянки права. Використання в пострадянській юриспруденції згаданих вище методів аналітичної філософії права, що є відомими і досить широко поширеними в західній теорії права, надає одну з можливостей для зближення із західною правничою наукою [35, с. 237–247]. Ці ідеї можуть стати теоретичним фундаментом для розробки більш ефективних концепцій упорядкування правового матеріалу, ніж поширені уявлення про предмет і метод правового регулювання.

ВИКОРИСТАНІ МАТЕРІАЛИ

1. Антонов М. В. О системе и отраслях законодательства / М. В. Антонов // Право и экономика. — 2011. — № 3. — С. 53–58.
2. Алексеев С. С. Теория права / С. С. Алексеев. — М. : БЕК, 1994.
3. Алексеев С. С. Право: азбука — теория — философия: Опыт комплексного исследования / С. С. Алексеев. — М. : Статут, 1999.
4. Дуюнов В. К. Системность как необходимая предпосылка эффективности российского уголовного законодательства / В. К. Дуюнов // Вестн. Самар. гуманит. акад. Серия «Право». — 2007. — № 2. — С. 56–59.
5. Альчуррон К. Э. Нормативное знание и истина / К. Э. Альчуррон, Е. В. Булыгин // «Нормативные системы» и другие работы по философии права и логике норм. — СПб. : Издат. Дом С.-Петербур. гос. ун-та, 2013. — С. 302–317.
6. Альчуррон К. Э. О понятии правового порядка / К. Э. Альчуррон, Е. В. Булыгин // «Нормативные системы» и другие работы по философии права и логике норм. — СПб. : Издат. Дом С.-Петербур. гос. ун-та, 2013. — С. 211–222.
7. Байтин М. И. Сущность права (современное нормативное правопонимание на грани двух веков) / М. И. Байтин. — М. : ООО ИД «Право и государство», 2005.
8. Максимов С. И. Концепция правовой реальности / С. И. Максимов // Неклассическая философия права: вопросы и ответы. — Харьков, 2013. — С. 31–61.
9. Булыгин Е. В. Право и время / Е. В. Булыгин // «Нормативные системы» и другие работы по философии права и логике норм. — СПб. : Издат. Дом С.-Петербур. гос. ун-та, 2013. — С. 285–301.
10. Патнем Х. Разум, истина и история / Х. Патнем. — М. : Праксис, 2002.
11. Булыгин Е. В. Когда право молчит / Е. В. Булыгин // «Нормативные системы» и другие работы по философии права и логике норм. — СПб. : Издат. Дом С.-Петербур. гос. ун-та, 2013. — С. 371–379.
12. Антонов М. В. О системности права и «системных» понятиях в правоведении / М. В. Антонов // Изв. высш. учеб. зав. Правоведение. — 2013. — № 5.
13. Антонов М. В. Право в аспекте нормативных систем / М. В. Антонов // Рос. ежегодник теории права. — 2010. — № 3. — С. 297–308.
14. Булыгин Е. В. К проблеме объективности права / Е. В. Булыгин // Проблемы философии права. — 2005. — Т. 3. — № 1–2. — С. 7–13.
15. Михайлов А. М. Генезис континентальной юридической догматики : монография / А. М. Михайлов. — М. : Юрлитинформ, 2012.
16. Аарньо А. Систематизация и интерпретация законов / А. Аарньо // Проблемы философии права. — 2006–2007. — Т. IV–V. — С. 135–148.
17. Альчуррон К. Э. Нормативные системы / К. Э. Альчуррон, Е. В. Булыгин ; пер. с англ. М. В. Антонова // «Нормативные системы» и другие работы по философии права и логике норм. — СПб. : Издат. Дом С.-Петербур. гос. ун-та, 2013.
18. Маркс К. Соч. Т. 1 / К. Маркс, Ф. Энгельс. — М. : ГИПУ, 1955.
19. Черданцев А. Ф. Специфика правового отражения / А. Ф. Черданцев // Правоведение. — 1973. — № 2. — С. 100–108.
20. Антонов М. В. Систематизация права: в поисках эффективности / М. В. Антонов // Классическая и постклассическая методология развития юридической науки. — Минск : Акад. МВД, 2013. — С. 64–75.
21. Антонов М. В. Нормативные системы в теории права и логике норм / М. В. Антонов, Е. Н. Лисанюк // «Нормативные системы» и другие работы по философии права и логике норм. — СПб. : Издат. Дом С.-Петербур. гос. ун-та, 2013. — С. 4–43.

22. Антонов М. В. Проблематика системности права в «Нормативных системах» / М. В. Антонов // Конфликтология. — 2011. — № 4. — С. 109–117.
23. Черданцев А. Ф. Логика права: Логико-языковые феномены в юриспруденции / А. Ф. Черданцев. — М. : Норма, 2012.
24. Титов В. Д. Взаимосвязи логики и права: история и современность / В. Д. Титов // Homo philosophans. Сборник к 60-летию профессора К. А. Сергеева. — СПб. : С.-Петербург. филос. о-во, 2002. — С. 404–422.
25. Кнапп В. Логика в правовом сознании / В. Кнапп, А. Герлох. — М. : Прогресс, 1987.
26. Лисанюк Е. Н. Что дозволено Юпитеру с точки зрения логики? / Е. Н. Лисанюк // Вестник МГТУ. — 2002. — № 3. — С. 373–380.
27. Коркунов Н. М. Лекции по общей теории права / Н. М. Коркунов. — М. : РОССПЭН, 2010.
28. Бабаев В. К. Советское право как логическая система / В. К. Бабаев. — М. : РИО Акад. МВД СССР, 1978.
29. Сырых В. М. Логические основания общей теории права : в 3 т. / В. М. Сырых. — М. : Юстицинформ, 2000; 2004; 2007.
30. Чернобель Г. Т. Структура норм права и механизм их действия: логические аспекты / Г. Т. Чернобель // Правоведение. — 1983. — № 6. — С. 40–47.
31. Антонов М. В. Чистое учение о праве: варианты перевода и интерпретации / М. В. Антонов // Рос. ежегодник теории права. — 2011. — № 4. — С. 499–510.
32. Булыгин Е. В. Нормы и нормативные предложения: различие между ними и опасность их смешения / Е. В. Булыгин // Правоведение. — 2008. — № 2. — С. 147–153.
33. Лисанюк Е. Н. К. Альчуррон и Е. Булыгин о норме в «Нормативных системах» / Е. Н. Лисанюк // Конфликтология. — 2011. — № 4. — С. 62–74.
34. Садохина Н. И. Правовая традиция как нормативная система: герменевтический подход / Н. И. Садохина // Философия права и ответственность государства ; С. И. Дудник, И. Д. Осипов (ред.). — СПб. : Издат. Дом С.-Петерб. гос. ун-та, 2012. — С. 335–344.
35. Антонов М. В. Нормы и нормативные системы в философии, праве и информатике / М. В. Антонов, Е. Н. Лисанюк, В. Ю. Перов // Правоведение. — 2011. — № 5. — С. 237–247.

Антонов М. В. Теоретичні альтернативи систематизації права

Анотація. У цій роботі розглянуті концептуальні проблеми, з якими стикається пострадянська юриспруденція в питаннях упорядкування нормативно-правового матеріалу і трактування єдності права. Автор критично оцінює сформовану доктрину поділу нормативно-правового матеріалу на основі критеріїв предмета і методу правового регулювання, розкриваючи суб'єктивізм цих критеріїв. У теоретичному плані ці критерії виявляються марними, оскільки всього лише фіксують конвенції юридичної спільноти, їх значущість і коректність неможливо перевірити науковими методами. Також піддається критиці концепція системності права, що заснована на змішуванні ціннісних суджень і фактів опису позитивного права. На думку автора, як теоретична альтернатива цим концепціям пострадянської юриспруденції, заснованим на вульгаризованій марксистсько-ленінській філософії, може виступити концепція нормативних систем, що була розроблена аргентинськими правознавцями К. Альчурроном та Є. Булігіним у 1970-ті рр. і набула широкого поширення в західній філософії права.

Ключові слова: систематизація права, система права, предмет і метод правового регулювання, нормативні системи, єдність права, системність права.

Антонов М. В. Теоретические альтернативы систематизации права

Аннотация. В данной работе рассмотрены концептуальные проблемы, с которыми сталкивается постсоветская юриспруденция в вопросах упорядочивания нормативно-правового материала и трактовки единства права. Автор критически оценивает сложившуюся доктрину деления нормативно-правового материала на основе критериев предмета и метода правового регулирования, раскрывая субъективизм этих критериев. В теоретическом плане эти критерии оказываются бесполезными, поскольку всего лишь фиксируют конвенции юридического сообщества, их значимость и корректность невозможно проверить научными методами. Также подвергается критике концепция системности права, которая основана на смешении ценностных суждений и фактов описания позитивного права. По мнению автора, в качестве теоретической альтернативы этим концепциям постсоветской юриспруденции, основанной на вульгаризированной марксистско-ленинской философии, может выступить концепция нормативных систем, разработанная аргентинскими правоведом К. Альчурроном и Е. Булыгиным в 1970-е гг. и получившая широкое распространение в западной философии права.

Ключевые слова: систематизация права, система права, предмет и метод правового регулирования, нормативные системы, единство права, системность права.

Antonov M. Theoretical Alternatives of Systematization of Law

Summary. In this article the author examines the conceptual problems which the post-soviet jurisprudence meets when dealing with systematization of law, to wit with constructing an order of the legal material and with explaining of unity of law. The author critically reassesses the existing doctrine of divisions inside the law which are led on the base of such criteria as object and method of legal regulation. Subjective nature of these criteria is revealed in this article. From the theoretical standpoint, these criteria turn out to be devoid of sense, as they solely fix conventions of a legal community; one cannot verify significance and veracity of these criteria through a scientific analysis. The author also challenges the conception of systemacity of law which is based on a mixture of value judgments and of facts obtained from description of the positive law. These conceptions of the post-soviet jurisprudence are irretrievably connected with the vulgarized Marxist-Leninist philosophy. As a theoretical alternative to them, one can recur to the conception of «Normative Systems» which were elaborated in the 1970-s by the Argentinean scholars C. E. Alchourron and E. V. Bulygin and which gained a wide acceptance in the Western legal philosophy.

Key words: systematization of law, system of law, object and method of legal regulation, normative systems, unity of law, systemacity of law.